

WILSON TEOREMİ

SAFAK ALPAY †

p verilen bir tamsayı olsun. $p|(x-y)$ ise x ve y tamsayıları $\text{mod } p$ de denktir denir ve $x \equiv y \pmod{p}$ yazılır. Bu şekilde tam sayılar kümesi $\mathbb{Z}$ de daha öncede çalışılan bir bağıntı elde edilir [1]. Sıfır her sayıyı böldüğünden her $x \in \mathbb{Z}$ için $x \equiv x \pmod{p}$ vardır (yansıma özelliği). $p|(x-y)$ ise $p|(y-x)$ olacağından $x \equiv y \pmod{p} \Rightarrow y \equiv x \pmod{p}$ (simetri özelliği). $x \equiv y \pmod{p}$ ve $y \equiv z \pmod{p}$, $x \equiv z \pmod{p}$ gerektirir (geçişme özelliği). Yansıma, simetri ve geçişme özelliklerini taşıyan bağıntılara kısaca denklik bağıntısı dendiğinden, $x \equiv y \pmod{p}$ bağıntısı denklik bağıntısıdır. $p = 2$ alırsa, $x \in \mathbb{Z}$ çift veya tek oluşuna göre ya $x = 0 \pmod{2}$ veya $x = 1 \pmod{2}$ olacaktır. n ögeli bir küme üzerinde tanımlı birebir ve örten fonksiyonlar kümesinde tanımlı bir denklik bağıntısı önümüzdeki sayıda ele alınacaktır [2]. $[x]$ ile x 'e denk olan tamsayıları gösterirsek, yansıma özelliğinden $[x] \neq \emptyset$ ve $[0] \cup [1] = \mathbb{Z}$ ve $[0] \cap [1] = \emptyset$. [3]'te verilen bölme algoritmasını kullanarak, $p = 3$ için herhangi bir x tam sayısının 0, 1 veya 2 ye denk olduğunu görürüz. $p = 3$ için,

$$\begin{aligned} [0] &= \{\dots, -9, -6, -3, 0, 3, 6, 9, \dots\}, \\ [1] &= \{\dots, -4, -1, 1, 4, 7, 10, \dots\} \text{ ve} \\ [2] &= \{\dots, -5, -2, 2, 5, 8, 11, \dots\} \end{aligned}$$

bölme algoritması ile kolayca görülür. Yani $[0] \cup [1] \cup [2] = \mathbb{Z}$ ve bu kümelerin ortak elemanları yoktur.

$[x]$ 'e x elemanın denklik sınıfı denir. Bölme algoritması verilen p sayısı için $\mathbb{Z}$ nin p tane denklik sınıftan oluştuğunu söyler. $\mathbb{Z}$ nin $p = 2$ ve 3 için denklik sınıflarına ayrışması her denklik bağıntısı için doğrudur. Yani bir denklik bağıntısı tanımlandığı kümeyi bileşimleri tüm küme olan ve kesişmeyen parçalara böler.

R bağıntısı A kümesi üzerinde tanımlı bir denklik bağıntısı olsun. $[x]$ ile x 'in denklik sınıfını, yani, $\{y \in A : yRx\}$ gösterelim. xRy için gerekli ve yeterli koşul $[x] = [y]$ dir. xRy ise $[x] = [y]$ önermesini ele alalım. $[x], [y]$ A 'nın

alt kümeleri olduğundan $[x] \subseteq [y]$ ve $[y] \subseteq [x]$ gösterilmelidir. $z \in [x]$ olsun. Kabul gereği xRy ve zRx bize, R 'nin geçişme ve simetri özelliğinden, zRy veya $z \in [y]$ verir. z keyfi alındığından $[x] \subseteq [y]$ elde edilir. $[y] \subseteq [x]$ benzer şekilde gösterilir. Öte yandan $[x] = [y]$ ise xRy olduğu aşikardır. Şimdide denklik sınıflarının ya aynı ya da ortak öğeleri olmayacağını görelim. $z \in [x] \cap [y]$ ise zRx, zRy bağıntıları vardır. R 'nin simetri ve geçişme özelliği xRy verir. Önceki gözlemden $[x] = [y]$ elde edilir. p için, $x = y \pmod{p}$ bağıntısına göre elde edilen denklik sınıflarının kümesini $\mathbb{Z}_p$ ile göstereceğiz. Bölme algoritması ile $\mathbb{Z}$ nin aritmetik yapısı kullanılarak $\mathbb{Z}_p$ içinde de aritmetik yapabiliriz. $\mathbb{Z}_p$ de aritmetik $[x] + [y] = [x + y]$ ve $[x][y] = [xy]$ ile tanımlanır. $\mathbb{Z}_4$ için toplama tablosu şöyledir:

+	[0]	[1]	[2]	[3]
[0]	[0]	[1]	[2]	[3]
[1]	[1]	[2]	[3]	[0]
[2]	[2]	[3]	[0]	[1]
[3]	[3]	[0]	[1]	[2]

Tablodan görüleceği gibi $\mathbb{Z}_4$ Abelian bir gruptur. Genelde her $n \geq 2$ için $\mathbb{Z}_n$ Abelian bir gruptur [4].

$\mathbb{Z}_4$ çarpma tablosu aşağıdadır. $\mathbb{Z}_4$ 'ün çarpma altında grup olmadığı tablodan kolayca görülebilir! Genelde her n asal sayısı için $\mathbb{Z}_n \setminus \{0\}$ çarpma altında gruptur [4].

•	[0]	[1]	[2]	[3]
[0]	[0]	[0]	[0]	[0]
[1]	[0]	[1]	[2]	[3]
[2]	[0]	[2]	[0]	[2]
[3]	[0]	[3]	[2]	[1]

Şimdi bölme algoritması ve yukarıdaki önbilgiler ve cebimizdeki 5100 TL ile çarşıya çıkalım. Bu para ile 200 ve 500 liralık sakızlardan kaç tane alabiliriz? x ile 200 liraıkların sayısını, y ile 500 liraıkların sayısını gösterirsek, sorunun yanıtı $200x + 500y = 5100$ denkleminin çözümleri kadar olacaktır.

†ODTÜ, Matematik Bölümü öğretim üyesi

a, b ve c pozitif tamsayılar olmak üzere $ax + by = c$ şeklindeki denklemlere iki değişkenli (doğrusal) diophantin denklem denir [5].

Kanıtında sadece bölme algoritmasının kullanıldığı ilk teorem böyle denklemlerin çözülebilirliği hakkında.

Teorem 1. $a, b \in \mathbb{Z}, d = (a, b)$ olsun. $d \nmid c$ ise $ax + by = c$ denkleminin tam sayılar kümesinde çözümü yoktur. $d|c$ ise sonsuz tane çözüm vardır. (x_0, y_0) bir çözüm ise, tüm çözümler $x = x_0 + (b/d)n, y = y_0 - (a/d)n$ ($n \in \mathbb{Z}$) şeklindedir.

Kanıt. $x, y \in \mathbb{Z}$ olmak üzere $ax + by = c$ olsun. $d|a$ ve $d|b \Rightarrow d|c$. Bu nedenle $d \nmid c$ ise denklemin çözümü yoktur. $d|c$ ise bir $e \in \mathbb{Z}$ için $de = c$ ve $d = (a, b)$ olduğundan $s, t \in \mathbb{Z}$ için

$$d = as + bt \quad (5)$$

yazılabilir.

(1)'in her iki tarafını e ile çarparak $c = de = (as + bt)e = a(se) + b(te)$ elde edilir ki bu $x_0 = se, y_0 = te$ çiftinin çözüm olduğunu gösterir: $n \in \mathbb{Z}$ için

$$x = x_0 + (b/d)n, \quad y = y_0 - (a/d)n \quad (6)$$

çiftlerinin çözüm olduğu kolayca görülür.

Şimdi her çözümün bir $n \in \mathbb{Z}$ için (2)'deki gibi olduğunu görelim. (x, y) bir çözüm olsun. $ax + by = c$ ve $ax_0 + by_0 = c$ olduğundan $(ax + by) - (ax_0 + by_0) = 0$ veya $a(x - x_0) + b(y - y_0) = 0$ veya

$$a(x - x_0) = b(y_0 - y) \quad (7)$$

vardır. Her iki taraf d ile bölünerek

$$(a/d)(x - x_0) = (b/d)(y_0 - y)$$

elde edilir.

$$(a/d, b/d) = 1 \quad \text{ve} \quad (a/d)|(b/d)(y_0 - y)$$

olduğundan $(a/d)|(y_0 - y)$. Yani, bir $n \in \mathbb{Z}$ için $(a/d)n = y_0 - y$ veya $y = y_0 - (a/d)n$ elde edilir. Bu (3)'de yerine konarak $x = x_0 + (b/d)n$ bulunur.

Örnek: $(15, 6) = 3, 3 \nmid 7$ den ötürü $15x + 6y = 7$ denkleminin tamsayı çözümü yoktur. $(21, 14) = 7, 7|70$ den ötürü $21x + 14y = 70$ denkleminin sonsuz çözümü vardır. Bölme algoritması ile $x_0 = 10, y_0 = -10$ çözüm olduğu kolayca görülür. Diğer çözümler $x = 10 + 2n, y = -10 - 3n$ şeklindedir.

x bilinmeyen tam sayıları göstermek üzere $ax = b(\text{mod } p)$ $a, b, p \in \mathbb{Z}$ denklemine tek

değişkenli doğrusal kongürans denklemi denir. x_0 bir çözüm ise, $x = x_0(\text{mod } p)$ bağıntısını sağlayan her x de çözümdür. Amacımız denklik sınıflarından çözüm bulmak olacaktır.

Teorem 2. $0 < p$ olmak üzere $a, b, p \in \mathbb{Z}$ ve $(a, p) = d$ olsun. $d \nmid b$ için $ax = b(\text{mod } p)$ denkleminin çözümü yoktur. $d|b$ için bu denklemin $\mathbb{Z}_p$ de d tane çözümü vardır.

Kanıt: x tamsayısının $ax = b(\text{mod } p)$ denkleminin çözümü olması için gerekli ve yeterli koşul bir $y \in \mathbb{Z}$ için $ax - py = b$ diophantin denkleminin sağlanmasıdır. (Niye?) $d \nmid b$ iken çözüm olmadığını, $d|b$ ise bu denklemin (x_0, y_0) herhangi bir çözüm olmak üzere her $t \in \mathbb{Z}$ için

$$x = x_0 + (p/d)t, \quad y = y_0 + (a/d)t$$

şeklinde sonsuz tane çözüm olduğunu Teorem 1'den biliyoruz.

Şimdi $(\text{mod } p)$ ye göre kaç tane denklik sınıfının çözüm olabileceğini arayalım.

$$x_1 = x_0 + (p/d)t_1, \quad \text{ve} \quad x_2 = x_0 + (p/d)t_2$$

şeklindeki iki çözümün $(\text{mod } p)$ bağıntısında denk olması için $(p/d)t_1 \equiv (p/d)t_2 \pmod{p}$ olması gerekir. $m/d \mid m$ den $(m, m/d) = m/d$ elde edilir ki, bu yukarıdaki eşitliğin sağlanması için $t_1 = t_2(\text{mod } d)$ verir. Dolayısı ile $(\text{mod } p)$ bağıntısına göre farklı çözümler $x = x_0 + (p/d)t$ de t yi $(\text{mod } d)$ bağıntısında farklı denklik sınıflarından alınarak elde edilir. Yani, $x = x_0 + (p/d)t, t = 0, 1, \dots, d - 1$ tüm çözümleri betimler.

Örnek: $(9, 15) = 3$ ve $3|12$ olduğundan $9x = 12(\text{mod } 15)$ denkleminin çözümü vardır. Bir çözümü $9x - 15y = 12$ diophantin denklemini çözümler bulabiliriz. Bölme algoritmasından $15 = 9 \cdot 1 + 6, 9 = 6 \cdot 1 + 3, 6 = 3 \cdot 2$ buradan da $3 = 9 - 6 \cdot 1 = 9 - (15 - 9 \cdot 1) = 9 \cdot 2 - 15$ elde ederiz. Dolayısı ile $x_0 = 8, y_0 = 4$ çifti $9x - 15y = 12$ denkleminin çözümüdür. Buradan da $9x = 12(\text{mod } 15)$ denkleminin tüm çözümlerini $x_1 = 8(\text{mod } 15), x_2 = x_1 + 5 = 13(\text{mod } 15)$ ve $x_3 = x_0 + 2 \cdot 5 = 18(\text{mod } 15)$ olarak elde ederiz.

$(a, p) = 1$ ise $ax = 1(\text{mod } p)$ denkleminin çözümüne a nın $(\text{mod } p)$ bağıntısına göre tersi denir. Örneğin $7x = 1(\text{mod } 31)$ denkleminde 9 ve mod 31 bağıntısında 9'un denklik sınıfındaki tüm sayılar 7'nin tersidir. mod p bağıntısında a nın tersi varsa $ax = b(\text{mod } p)$ denklemini kolayca çözülür. $ax = b(\text{mod } p)$ de her iki tarafı a nın tersi $\bar{a}$ ile çarparak,

$\bar{a}(ax) = \bar{a}b(\text{mod } p)$ veya $x = \bar{a}b(\text{mod } p)$ elde edilir. Örneğin, $7x = 22(\text{mod } 31)$ denkleminde her iki tarafı 9 ile çarparak

$$\begin{aligned} 9.(7x) &= (9.7).x = x = 9.22(\text{mod } 31) \\ &= 198 = 12(\text{mod } 31) \end{aligned}$$

elde ederiz.

$(a, p) = 1$ ise $ax = b(\text{mod } p)$ denkleminin $\text{mod } p$ de tek çözümü vardır. $7x = 4(\text{mod } 12)$ de tek çözüm vardır. Bunu $7x - 12y = 4$ diophantın denklemini çözerek $x_0 = -20, y_0 = 12$ buluruz. Öyle ise $7x = 4(\text{mod } 12)$ denkleminin tek çözümü $x = -20 = 4(\text{mod } 12)$ dir.

Daha sonra kullanacağımız aşağıdaki teorem p asal iken hangi sayıların $(\text{mod } p)$ bağıntısında terslerinin kendileri olduğunu söyler.

Teorem 3. p asal olsun. a pozitif tam sayısının $(\text{mod } p)$ bağıntısında tersinin kendisi olması için gerekli ve yeterli koşul $a \equiv 1(\text{mod } p)$ veya $a \equiv -1(\text{mod } p)$ olmasıdır.

Kanıt: $a \equiv \mp 1(\text{mod } p)$ ise $a^2 = 1(\text{mod } p)$ olacağından a nın $(\text{mod } p)$ de tersi kendisidir.

a nın tersi kendisi ise $a^2 = a.a = 1(\text{mod } p)$ olur. Dolayısı ile $p|a^2 - 1 = (a + 1)(a - 1)$ den $p|a - 1$ veya $p|a + 1$ elde edilir. Bu ise $a \equiv 1(\text{mod } p)$ veya $a \equiv -1(\text{mod } p)$ demektir.

Aşağıdaki teoremin kanıt yöntemini daha iyi anlamak için $p = 7$ alalım ve $(p - 1)!$ hesaplayalım. $2.4 \equiv 1(\text{mod } 7), 3.5 \equiv 1(\text{mod } 7)$ olduğunu göz önüne alalım. $(p - 1)! = 6! = 1.2.3.4.5.6$ uygun şekilde parantezlere alınarak $(p - 1)! = 1.(2.4).(3.5).6 = 1.6 \equiv -1(\text{mod } 7)$ bulunabilir.

Wilson Teoremi. Asal p sayısı için $(p - 1)! \equiv -1(\text{mod } p)$.

Kanıt: $p = 2$ için $(p - 1)! \equiv 1 \equiv -1(\text{mod } 2)$ olduğundan teorem $p = 2$ için doğrudur. $2 < p$ alalım. Teorem 2'den $1 \leq a \leq p - 1$ koşulunu sağlayan her a tamsayısı için $a.\bar{a} \equiv 1(\text{mod } p), 1 \leq \bar{a} \leq p - 1$ olan $\bar{a}$ sayısı vardır.

Teorem 3'e göre p den küçük sayılar içinde tersi kendisine eşit olan sayılar 1 ve $p - 1$ dir. Örnekteki yöntemi izleyerek 2 ile $p - 2$ arasındaki sayıları tersleri ile eşleyerek $(p - 3)/2$ tane çift oluşturalım. Böylelikle elde edeceğimiz

$$2.3 \cdots (p - 4)(p - 3)(p - 2) \equiv 1(\text{mod } p)$$

eşitliğinde her iki tarafı $(p - 1)$ ile çarparak

$$\begin{aligned} (p - 1)! &= 1.2 \cdots (p - 3)(p - 2)(p - 1) \\ &= 1.(p - 1) \equiv -1(\text{mod } p) \end{aligned}$$

elde edilir.

Wilson Teoremi'nin terside doğrudur.

Teorem 4. $(n - 1)! \equiv -1(\text{mod } n)$ ise n asal bir sayıdır.

Kanıt: n asal değilse, $1 < a < n, 1 < b < n$ olmak üzere $n = ab$ yazılabilir. $a < n$ olduğundan $a|(n - 1)!$ Varsayım gereği $(n - 1)! \equiv -1(\text{mod } n)$ olduğundan $n|((n - 1)! + 1)$ vardır. $a|((n - 1)! + 1)$ ve $a|((n - 1)! + 1) - (n - 1)! = 1$ elde edilir. $1 < a$ olduğundan bu bir çelişkidir.

KAYNAKÇA

- [1] İsmail Güloğlu: Çinlilerin Kalan Teoremi, Matematik Dünyası, Cilt 3, Sayı 1.
- [2] Mahmut Kuzucuoğlu, Şule Durdaş: Simetrik Grup S_4 ve Bazı Grup Özellikleri, Matematik Dünyası, Cilt 3, Sayı 5.
- [3] Cemal Koç: Tam Sayılar ve Polinomlar: Matematik Dünyası, Cilt 3, Sayı 3.
- [4] Kenneth H. Rosen: Elementary Number Theory and its Applications, Addison-Wesley, 1993.
- [5] Şafak Alpay, Halil İ. Karakaş: An Introduction to Modern Mathematics, ODTÜ Yayını, 1979 Ankara.